
SANTI CORTÉS

**SETZE POEMES
VALENCIANS D'EXILI**

INTRODUCCIÓ

El projecte de confeccionar un recull de poesia valenciana de l'exili data de 1953. En fou Angelí Castanyer el promotor, tot i que no pogué concretar-lo per manca d'originals. Aleshores, emplaçà altres poetes refugiats: Eduard Buil i Francesc Puig Espert, però aquests, sense obra ni inspiració i abassegats per les càrregues familiars i laborals, no es trobaven en condicions de col·laborar-hi. A Buil, que treballava de comptable a Casablanca en una empresa d'exportació de fruita, la residència lluny de València li havia estroncat l'afany creador: «1940 a 1957 és Àfrica. Em falta la saba de la meua terra i sóc planta que es mustiga i no dóna flor». ¹ I a Puig Espert l'esfondrament del seu món anterior i la lluita per la supervivència l'havien aclaparat i desmotivats: «Jo, que en l'emigració a penes guarde el record de mes passades "glòries", sols visc entregat a mon casal familiar, content de l'anonimat en què voluntàriament m'he enclòs, i procurant refer la meua vida». ² Tanmateix, superat aquest pessimisme inicial, tots dos

1. «Versos dels quaranta als setenta-quatre anys, 1938 al 1972», dins *A través d'una vida. Versos valencians*, València: Publicacions de l'Agrupació Literària «Amigos de la Poesía», 1972, p. 161.

2. Carta a Angelí Castanyer (Asnières, Seine, 10-XI-1946).

retornaren a la poesia. El primer d'ençà que va retrobar-se amb la seua ciutat natal: «Des de 1957 a 1966 vinc a la meua terra tots els anys i bec en les essències del meu país i em renove i vivifique». I Puig Espert perquè decidí trencar l'aïllament i presentar-se als Jocs Florals de la Llengua Catalana celebrats el 1956 a Cambridge.³

L'objectiu, doncs, de l'antologia prevista per Castanyer: recollir i testimoniar la presència de veus poètiques valencianes en l'exili, fou una mica precipitat. En primer lloc, perquè alguns dels protagonistes visqueren temporalment dominats per una situació d'impotència creativa; d'altres: Artur Perucho i Frederic [Martínez] Minyana, poetes en la joventut, feia temps que havien abandonat la lírica;⁴ i els nous—Joan Sapiña i Francesc Alcalà Llorente—, amb prou feines tenien obra escrita en la nostra llengua o aviat la traduïren al castellà. A més, l'únic llibre editat fins aleshores: *Interiors* (Montpeller, 1946), d'Emili Gascó Contell, no tingué continuïtat. I no hem d'oblidar que els poetes més representatius: Francesc Almela i Vives, Bernat Artola Tomàs, Miquel Duran de València, Lluís Guarner, Daniel Martínez Ferrando, Enric Navarro Borràs, Enric Soler Godes, Maximilià Thous Llorens i Carles Salvador, van quedar-se dins, en un exili interior marcat per la censura, la resistència i la pesantor d'un temps inacabable i quaresmal.

Ara, escolats anys i panys, hem pogut reunir un conjunt significatiu de poemes valencians. Conste, però, que aquesta és una selecció basada en temes ben concrets: la separació forçosa de la pàtria, la nostàlgia, el desig de retorn i la sàtira política contra els dictadors, és a dir, els més característics o intrínsecs a l'exili. Però, molts dels textos, cal advertir-ho, no presenten gaire interès: són creacions incidentals i pertanyen a escriptors secundaris; si els incloem és en funció del contingut, no pas de les qualitats literàries. Podem classificar-los en politicofallers i de caire patrioticoenyoradís. Els primers, publicats dins els fullets explicatius de les falles de Texcoco i Perpinyà, ridiculitzen els vencedors de la guerra civil espanyola, com també l'engendrament i la mort fictícia de Hitler, executat per un llaurador valencià. Deuen ser les úniques

3. Hi obtingué un accésit a la Viola d'Or, amb el poema «A la Verge dels Desemparats. Pregària», reproduït en aquesta selecció.

4. Perucho, participant a la «III Taula de Poesia», fou un dels poetes integrats dins el recull *La poesia valenciana en 1930*. Minyana es féu conèixer a la revista *Taula de Lletres Valencianes* amb «El Mar (balada i romanç)». Fou també un dels col·laboradors a la «II Taula de Poesia», amb la particularitat que un dels seus textos, «El peixcador foll», fou recitat per l' eminent actriu catalana Margarida Xirgu a l'acte inaugural (Josep Iborra 1982: 91 i 93).

mostres de poesia política nostrada a l'exili,⁵ per això resulten curioses i pel contrast amb els versos fallers de l'interior, els quals o magnificaven la figura de Franco:

Modern Sant Jordi de l'Espanya eterna,
Cabdill invicte, aniquilà el Dragó,
i altra vegada brilla la llanterna
que, amb foc de llar, encén la Tradició⁶

o invitaven València a entusiasmar-se per l'eradicació de les doctrines dissolvents:

Riu, que et riuen els cors
que han sofert tanta i tanta heretgia
i que hui ja eixugant els llurs plors
t'han fet falles de sana alegria
arrancant del passat mortes flors.⁷

Aquestes dues primeres falles d'exili, que conjuraven l'assentament definitiu de Franco en el poder, s'aixecaren pensant en l'oportunitat d'un retorn immediat. Els poemes «All-i-oli» i «Falla de Texcoco» pertanyen a la foguera de la Casa Regional Valenciana de Mèxic, plantada el 1945 amb l'objectiu que el foc corrector reduís «a cendra un passat d'ignomínia» i fes renàixer «la tradició en una València plena de llibertat i esplendor». Foren nomenats fallers honorífics l'historiador Rafael Altamira i el militar Francisco Llano de la Encomienda. Així mateix, «Cremem a Franco» és un dels textos integrats dins el recull corresponent a la *Falla de la plaça del Pont d'Envestit*, bastida el 1946 pels refugiats valencians a Perpinyà. L'exiliat Joaquim Sánchez Pomar, exsecretari del Comitè Central Faller, comentava així la intencionalitat del monument:

5. Per a la poesia política valenciana en general, veg. Josep Iborra (1974: 191-199), Ricard Blasco (1979: 285-291), Vicent Simbor (1988: 205-207) i Santi Cortés (1995b: 136-147). I per a les falles antifeixistes del 1937, Manuel Garcia (1978: 34-37) i Manuel Aznar Soler (1986: 201-235).

6. Poema de Francesc Caballero Muñoz recollit en Cortés / Catalunya (1990: 114-115). Aparegué el 1940 dins la revista *Pensat i Fet*.

7. Poema de Vicent Casp: «Riu, València, riu» publicat, com l'anterior, en la mateixa data i el mateix lloc.

Els valencians residents a Perpinyà que la tragèdia espanyola els ha privat de continuar aquesta tradició folklòrica, han volgut enguany plantar la seua falla posant en ella, el més odiós no ja del poble valencià sinó de tot el món: Franco. Simbòlicament, Franco serà cremat, i l'espectacle de veure aquest Ninot, símbol de tirans, menjat per les flames donarà una idea de quan sublim deuria d'ésser poder-lo veure cremar viu. Perpinyà té falla enguany i els valencians enyorant la seua València viuran unes hores de sabor valencià pensant en els germans que, junt al Micalet, festegen les falles sense donar-li a la festa el caliu sincer, ja que la "democràcia" els impedeix l'expressió. Pensarem també en aquells altres [els empresonats de la dictadura] que des de [el penal de] Sant Miquel dels Reis escoltaran els sorolls de músiques i traques però falles no en veuran».⁸

Quant als poemes patriòtics i d'enyor, tretze en total, procedeixen de llibres i revistes editats a València, Mèxic, París i Montpeller. Canten l'amor a la pàtria perduda, la idealització de la terra, l'emotivitat dels records, les temences de la separació, l'esperança en la tornada; insten a conservar la identitat, remarquen la fidelitat a la llengua i a l'agre com a factors de consolació en la distància i preguen devotament la protecció per als desterrats. Els únics relativament allunyats d'aquesta

8. També aquest opuscle inclogué el sonet «La falla», del català Esteve Batlle, que reproduïm a tall de curiositat:

València i Rosselló; dues germanes
que ara, en l'exili, s'han donat les mans
per fer reviure, a Franca, les profanes
i belles tradicions dels catalans.

Que avui, entre ballades de sardanes,
suggeridores de records llunyans,
al mig de la més gran de les rotllanes
hi han bastit una Falla els valencians.

Expressió popular de l'art que dóna
forma a un desig concret i l'esperona
a fer mostra d'enginy i bon humor.

Tant de bo! que quan cremi aquesta Falla
veiem la fi, no d'un ninot de palla,
sinó la mort real del Dictador.

temàtica són els d'Angelí Castanyer, que expressen o una actitud crítica contra el cofoisme d'una València sotmesa i inconscient o invoquen el retorn de les tradicions autòctones i el dret a una existència en llibertat. Des del punt de vista ortogràfic estan millor escrits que els anteriors, no debades tenen més pretensions; i llurs autors, col·laboradors de les revistes més exigents de l'època –*Taula de Lletres Valencianes*, *El País Valencià*, *Timó*–, etc., participaren activament en el procés de dignificació de la llengua.⁹ Cap d'ells, però, no és un poeta de primer rengle. Només salven la cara Puig Espert i Castanyer, tot i que amb reticències i amb el ben entés que ni són literats en estat pur ni ambicionen l'elaboració d'una obra contundent; responen més aviat al perfil del «nacionalista polivalent», és a dir, d'aquell que contribueix al redreçament del poble valencià tant des de la implicació política activa com des del compromís amb la literatura (V. Simbor 1988: 127).¹⁰

Angelí Castanyer edità el 1954 el llibre de poesies *Miratge*, que costejà «de la seua butxaca encara que en la contraportada va presentar-lo com el primer volum d'una hipotètica col·lecció de publicacions: “Quaderns literaris del Casal Valencià de París”» (Àngel Castanyer 2003: 45; Cucó / Cortés 1997: 250). I Puig Espert encabí la major part de l'obra produïda a l'emigració al recull *Hortolans* (1967), publicat pòstumament amb pròleg de Nicolau Primitiu. Tots dos, bé que des de l'exili, faran part de la tendència neopopularista representada per Carles Salvador i el seu grup. Era el lloc que triaren i el que els pertocava per edat, convicció, antecedents, condició, perquè

9. Buil, per exemple, havia publicat els articles «La pobra parla valenciana de hui» (*Taula de Lletres Valencianes*, 9, juny 1928) i «¡Parleu valencià!» (*El Mercantil Valenciano*, 29-V-1936, reproduït en Cucó / Blasco 1992: 345-346). D'ell són les paraules següents: «Sobre un poble que oblidia la seua llengua, que és la seua ànima, és difícil reconstruir la perduda nacionalitat perquè eixe oblit vol dir que es resigna, que es conforma a viure sense personalitat i sense autonomia, sense eixa autodeterminació que tot home digne reclama per a si mateixa i que és inexplicable que la suma d'homes dignes no l'exigisca per al seu poble». Puig Espert, que intervingué com a representant de la Joventut Nacionalista Republicana en la Diada de la Llengua Catalana, pertanyé al grup d'«escriptors, i activistes político-nacionalistes [...], més renovadors del moment», els quals, anota Vicent Simbor (1988: 28): «parteixen dels pressupòsits de la unitat lingüística i la pertinença del parlar valencià a la llengua catalana i empren una normativa ortogràfica basada i acostada, [...], a les propostes de *L'Avenç* i, després, de l'Institut d'Estudis Catalans». Darrerament, Castanyer féu part de la direcció de Proa, l'entitat que integrava tots els corrents del valencianisme en defensa de la llengua i de la cultura.

10. A. Castanyer (París [1955]) ho explicava epistolarmen a Fuster: «La meua labor pròpiament literària –deia– no és extensa ni ho podria ser car he fet, intencionadament, tot el que a l'època era deure fer en el valencianisme, fins i tot el deure de deixar de fer versos per dispersar-se directament entre el poble: acció, treball d'organització i direcció, propaganda, etc., per tal de conduir el fervor o la [...] dels altres al terreny que resultara més pràctic a la causa».

concebien la poesia com un acte de servei i perquè l'exili, tot i que els féu incorporar temes nous, a penes va canviar-los l'estil.¹¹

Per a l'edició d'aquests poemes hem esmenat el lèxic i normalitzat l'ortografia; però en casos determinats, a efectes de conservació de la rima, no hem modificat els castellanismes ni d'altres irregularitats expressives.

SANTI CORTÉS

TEXTOS

POEMES POLITICOFALLERS

1. «All-i-oli», de Serafi Salort

Ensenyant (Castelló de la Plana, ?-Mèxic, D. F., 1964). Escrigué *Càstor i Elèrcia* (Castelló de la Plana, 1936), un conte per a infants on denuncia l'enveja i la maldat. Com tants altres mestres fou separat del Magisteri probablement a causa de la militància en Esquerra Valenciana i per abandonament del lloc de treball. A l'exili a Mèxic no pogué exercir de docent, fou encarregat d'obres, venedor de productes diversos i empleat en la secció de blanqueig en una fàbrica de fils de cosir. El seu coneixement escrit del valencià era molt acceptable, com ho demostren les col·laboracions a la revista *Senyera* (Cortés 1995a: 220) i sobretot la correspondència epistolar amb Soler Godes, amb qui intercanvià tota mena de publicacions: didàctiques, literàries, infantils, d'informació general, etc. Estigué en contacte així mateix amb Carles Salvador i Bernat Artola. En aquestes quartetes on s'enumeren els triomfadors de la guerra, els «macarrons» al·ludits són els italians i l'expressió «pas d'ànec» es refereix al clàssic pas de desfilada de l'exèrcit alemany.

Posa en un plat, no molt net,
dos unces de *señoritos*,

11. A les composicions paisatgístiques, Josep V. Frechina (2001: 28) assenyalava com a única alteració el fet de derivar envers un «neollorientisme trist», ja que «el paisatge cordial de l'horta es tiny sobtadament d'amargor i desesperança».

un quilo de requetés,
tres quarts d'unça de
moritos.

Macarrons, els que vulgues
(no fan gust ni fan color);
Falangistes que *comulguen*
amb uns credos de retor,

posa'n u, i en són massa;
de «pas d'ànec» un grapat,
un trosset de carabassa
(ací són ell i el cunyat).

Remena açò en un morter
i, quan estigues cansat...
tira el morter al carrer:
a bon segur... restes fart.

2. «Falla de Texcoco», de Francesc Alcalà Llorente

Gerent empresarial i escriptor (València, 1908-Mèxic, D. F., 1998). El 1927 participà a la «I Taula de Poesia». Milità en l'Agrupació Republicana Valencianista i més endavant en el Partido Republicano Federal. S'exilià a Mèxic, on presidí la Casa Regional Valenciana. Tot i que fou col·laborador de la revista catalana

Quaderns de l'Exili (Coyoacán, Mèxic, 1943-1947) i vocal de l'Institut Català de Cultura, amb el temps renuncià a aquestes vinculacions catalanistes i defensà plantejaments afins al secessionisme blaver.

Doncs, senyors... I va de conte.

N'hi havia en un bosc allunyat
Un déu de mig gallet,
Que portava cornamenta al cap,
Adornant el casc guerrer.

Wotan li deien; i era tan bruto,
Que quan solia rotar,
Tremolava d'ensurt el
burro,
I s'afonava el palau reial.
Un dia es va enamorar,
D'una xicona meravellosa:
¡Cent dotze quilos! sense comptar
La carabassa enorme de darrere,
I els dos melons de davant.

Brunilda, la xiqueta, princesa
del més alt llinatge,
li donà el sí, amb promesa
de respectar el maridatge...
I de fer la seua voluntat.

... I aplegà el dia esplendorós
Pel nostre felicitat immortal.

Brunilda s'havia vestit,
de verd, roig i blanc.
Lluïa el rull cabell
Com *panotxa* platinà

La seua mirada resplendia
Mirant d'un ull al marit,
I de l'altre al capellà.
L'aire estava ple de poesia
I d'olor de *valladar*.

Les marotetes volaven
en majestuós planejar.
I el burro estava dormint,
segur de no ésser molestat.

Seguía la cerimònia,
un alegre berenar:
Raves, creïlles, tomata,
De totes herbes, enciam,

Cervells de mosquit viudo,
Mantega en *ersatz*,
Botifarres de gos amb all-i-oli,
I merengues d'eixos blancs.

Menjaren com a xinxes.
I n'hi hagué convidat
Que va trencar la *pretina*,
De tant com s'havia inflat.

La nit aplegà, aleshores,
I la lluna va llançar,
Tres llampecs d'ironia,
I un *guinyo* de municipal.

El nostre heroi, com no podia,
A la seua dona carregar,
Demanà ajuda al lloctinent,
Prometent fer-lo capità.

I agafant-la, l'u dels peus,
I l'altre del cap.
Entraren gojosos a la cambra,
Al ritme d'un himne triomfal.

El nostre déu, de seguida,
Hagué d'anar al corral.
I Brunilda, avergonyida,
Confongué el marit amb el capità.

D'este històric casament,
Un hereu, al set mesos, arribà.
I el pare, creent en la sort,
Al seu fill, Hitler batejà.
El «Bell Adolf» tingué mestres
Que eren divins i humans:
Mart per l'estratègia,
Hèrcules per al treball.
«Ull de pèsol» per la política.
I un paleta per a pintar.

Cresqué prou apressa,
Sempre alçant el braç.
En un gest de profeta.
O d'aquell que rep
bufetà.

Els seus vassalls, alegres
De tindre amo tan ben plantat,
Li regalaren la presidència,
Del Reich Gran Alemany.

I perquè el Führer descanse,
I no es fatigue molt el braç
Com a un símbol d'obediència,
D' or... li feren la mà.

Al sentir-se dictador,
I fill directe de Wotan,
Per pessigolles i sudetes,
Al món la guerra declarà.

Lluità contra servis, anglesos,
polacs, grecs i americans,
Francesos, belgues i russos.
Fent més mal que una tronà.

Abans, havia provat a Espanya,
el seu exèrcit immortal.
El que correu a Brunete.
El que fallà a la Capital.
El que ajudà Franco.
—son deixeble admirat—.
I al començar a desfer-se,
a mans dels aliats.

Segur que en Espanya pensava,
Recordant la *bufeta*.
Per mor de apanyar-ho,
A Madrid hagué d'anar,

Desempolsant la promesa,
Que Franquito li donà,
De defendre el seu país,
Si els russos aplegaven allà.

Però, en lloc del tio Paco,
(Que ja estava soterrat)
Tingué la sort de trobar-se,
A un llaurador valencià.

Que, callat i amb bones formes,
D'una orella el va agafar,
I xano, xano, per muntanyes.
A València el va portar.

Sense dir mut a ningú,
Al Micalet el féu muntar,
I quan estava a l'espadanya,
Per inadvertència l'espentà.

Caigué a l'hora zero,
Foradant el carrer amb el cap.
Quatre velles el soterraren,
Entre graneres i cants.
I ací acaba la història
d'Hitler, l'*endiosat*.
Entropessà amb un llaurador...
¡In pace, requiescat!
I si pot ésser mentida.
També pot ésser veritat.

Al lector:
Este és el llibret.
D'una falla improvisà.
Si els versos són roïns.
Ajuda amb ells la cremà

3. «Cremem a Franco», de Joan Miquel Romà Mas

Mestre i escriptor (Xaló, la Marina Alta, 1914-València, 1978). Col·laborador de la revista *Nueva Cultura* i de la UEAP (Unión de Escritores y Artistas Proletarios). S'exilià a Perpinyà, posteriorment a Varsòvia. És autor de *Romances de sombra y fuego* (Perpinyà, 1946), *Tres poemas* (Perpinyà, 1948), *Selección de poesía para niños* (1961) i *De oscura transparencia* (1965), aquests darrers escrits i publicats a l'interior. Va traduir al castellà l'escriptor polonés Stanislaw Ignacy Witkiewicz. En la dècada dels 60 s'interessà pel valencianisme cultural, participà com a jurat als «Premis Octubre» i impartí classes de valencià (Manuel Garcia 1995: 363-364).

Mireu eixos deshonrats
que porten la carabassa
a la plaça del mercat:

El Capital *financiero*
amb la Falange i els moros
aguanten als del clero.

Espanya és la carabassa
tan buida com el seu cap
i que el dolor la traspassa.
Està plena de dolors,
d'infàmies i robatoris,
d'assassinats i presons.

I aquell que en el cavallet,
porta una espasa en la mà,
no cal que us diga qui és.

Sobre ruïnes i morts
en equilibri s'aguanten,
però tenen mala sort.

Perquè a eixe que té la tranca
li diuen Juan Espanyol
i el camí els entrebanca.

I en pegant la primer bitlla
tot el món es tirarà
a canviar la truita.

En la forca penjaran
a Paco el Sord quan s'ajunten
els que són i els que seran.

Mentrestant la
Democràcia
busca l'imperi espanyol
que feia l'aristocràcia.

I el xiquet en un cantó
sobre la Falange pixa
com es pixa en un llautó.

A les dotze de la nit
Franco cremarà en la falla
entre traques i esclafits.

POEMES PATRIÒTICS I D'ENYOR

4. «Exili», de Francesc Alcalà Llorente

El periodista i polític alacantí Carles Esplà, al pròleg del llibre *Exilio* (Mèxic, 1946), d'Alcalà Llorente, assenyala que la poesia d'aquest, malgrat ser pensada en la llengua pròpia, s'ha escrit en castellà. Alcalà havia expressat el propòsit de poetitzar el drama de la guerra i de l'exili en la nostra llengua; tanmateix, siga perquè li mancava el domini de l'idioma, el talent creador i el convenciment necessari, aquest projecte es quedà en un simple manifest d'intencions (Cortés 1993: 111, n. 38). De fet, els seus poemes valencians foren pocs i sense interès. «Exili» aparegué per primera vegada a *Levante*, 3 (Mèxic, D. F. juny, 1943), p. 4.

Detingueu la meua ànima que l'exili desnuga
Nostra terra, terra verda que el seu record ajuda
Una blanca primavera quallada d'atzahars
I un reflex de sol en els brunyits cristalls.

Sommis agafats en el ferro
D'un trist i pesat desterro
¿Podré evocar els teus miratges
Entre la boira d'altres paisatges?

«Micalet» que tanques el cel
¿Segueixes tan alt com quan jo era xiquet?

Pobles endormits baix un nuvolat de plors
Als quals una pàl·lida llum tant ressalta
La punxeguda silueta del fúnebre sense falta
Que els negres senders en els jardins sense flors.

Melodies amb fum de fàbrica
Nits sense lluna i sense ànima
¿Per què no trenqueu les hores
Que us lliguen a les pedres?
Terres ocres de pluges i ferrers
¿Voreu el color verd dels meus tarongers!

Soledat del camp cobert de neu
Soledat del carrer inflat de gent
Alçaré en el teu si una blanca masia
I aguardaré en la porta l'arribada del dia

En què oblidarem els plors
I s'esvaniran els records
Dels dies amb fum de fàbrica
I de les nits sense lluna i sense ànima.

«Micalet» que tanques el cel
¿Encara em veus, estant tan lluny i tan vell?
(França, desembre 1941)

5. «Promesa», de Francesc Alcalà Llorente

Publicat a la revista *Senyera*, 92 (Mèxic, D. F., desembre, 1962), p. 7. Fa part igualment del llibre *Exilio*.

Un dia arribarà en què els peus
joiosos per traspasar l'atri pairal
dansen un trenat de clars trespeus
al ritme sonor d'un himne triomfal.

I si els anys, amb son pes infernal
m'obliguen a arrastrar-los arrel
compliré, malgrat l'impediment, aquest anhel,
i a genollons, creuaré la línia ideal.

6. «Als valencians absents» (fragment), d'Eduard Buil

Periodista i autor teatral (València, 1898-1973). Buil, compartia amb Angelí Castanyer un origen social modest i una formació autodidacta; tot dos s'iniciaren en el valencianisme en Lo Rat Penat, on conegueren Puig Espert, una mica major però implicat com ells en la lluita per renovar aquest refugi d'«intel·lectuals» revellits. Segons Castanyer (1971), *El Mercantil Valenciano* li «confià una pàgina especial en llengua valenciana, que és la primera en aparèixer a la premsa diària». Fou militant del PSOE i director del diari *Adelante* (1937-1939), òrgan de la Federació Socialista Valenciana. El poeta Miquel Duran de València li dedicà el poema «Llibertat». S'exilià a l'Àfrica del Nord. L'obra poètica completa la va recollir al volum *A través [sic] d'una vida. Versos Valencians*, prologat per Manuel Sanchis Guarner. L'exemplar que li dedicà diu: «Per al professor Sanchis Guarner que tant sap de coses de la nostra terra, home obert i progressiu i que m'ha honrat prologant el meu llibre. Amb afecte, admiració i gratitud». Com a poeta, Fuster (1980: 54) l'inscriu dins «el gros de la poesia valenciana, la tradició encara renaixentista, que segueix el seu curs incessant». Ha estudiat la seua trajectòria Josep J. Conill (1991: 19-57). Aquest poema, publicat sencer al recull suara mencionat, pp. 185-186, i a la revista *Senyera*, 187-188 (Mèxic, D. F., juliol-agost, 1971), p. 17, fou compost en homenatge als exiliats i amb motiu del XXé aniversari d'aquesta publicació dels valencians a Mèxic de la qual era col·laborador.

[...]

Sou roses d'un roser, branques disperses
d'eixe arbre frondós que es diu la Pàtria
i a l'estar lluny pareix que cada dia
torna a fer mal la nafra.
Feu falta a l'arbre de la terra nostra
i es queixa dolçament, com si plorara.

Valencians expatriats: En vostres somnis
la imatge de València es retrata:
El Micalet altiu, torre de glòria,
la festa de carrer, la nòvia maca,
els racons familiars de la infantesa,
la Fira de Juliol que a l'aire llança

les mil fletxes d'or de les eixides
i els virils esclafits d'ardenta traca,
la campana del poble en què nasquéreu
front a l'horta florida i perfumada,
campaneta sonora en tota festa,
la que canta al matí en rompre l'alba,
que té com un ressò de meravella,
una nota argentina que s'enlaira.
Siga «Senyera» el foc que vos anime,
que conserve l'esclat i la nostàlgia,
que guarde les essències de la terra...
No renunciieu mai, mai, a contemplar-la.

Valencians expatriats: Sobre els oceans,
a través de la mar immensa i ampla,
per damunt de l'oblit i de la incúria,
a través dels anys i la distància,
sobre les ones que les platges besen,
sota el sol que per tot sa llum irr[à]dia
no hi haurà un valencià que avui no envie
un fort abraç fratern de banda a banda
de la terra buscant un cor germà
en ideals, en fe i en esperança.

(Mèxic, 1971)

7. «Absència», d'Eduard Buil

Fragment del poema «La cançó de l'absent», escrit probablement a Casablanca. Consta d'altres quatre parts: «Afirmació», «Retorn», «Crit» i «Himne». Publicat al volum esmentat, pp. 168-171.

Un dia, amb gran tristor, deixí València
i aní pel mon morint-me d'enyorança.
Fràgil ploma va ésser la meua llança

mes neta estava sempre ma consciència.
En el fons del meu cor duguí l'essència
que havia de mantindre l'esperança.
Buscant en la tempesta la bonança,
m'enllumenà l'esclat de ta presència.
Una estreta en el pit si et nomenava,
les llàgrimes als ulls si et sentia,
una angoixa de mort si et recordava...
València del meu cor, jo em moria
i solament la llengua que parlava
era en el meu dolor llum i alegria.
(1965. Lluny de València)

8. «Tam-Tàm», d'Angelí Castanyer

Polític i escriptor (Huéneja, Granada, 1905-València, 1974). S'exilià a l'Àfrica del Nord, després a París, on s'autoedità el poemari *Miratge*. Una anècdota curiosa relacionada amb aquest llibre és que n'oferí deu exemplars als organitzadors d'un míting del Movimiento Republicano Antifascista de Liberación Hispana (MRALH) perquè els sortegessen entre els assistents a fi de contribuir a les despeses ocasionades per la defensa del dirigent del PSUC, Joan Comorera. Va enviar-ne també a l'interior, Joan Fuster, fou dels qui en rebé (d'altres foren Josep Lluís Bauset, Sanchis Guarnier, Adolf Pizcueta, Carles Salvador, Josep Peris Celda, Manuel González Martí, Francesc Almela Vives, Nicolau Primitiu), per la qual cosa s'establí entre ells un breu però intens debat epistolar sobre la necessitat o no de fer prioritàriament sota la dictadura «una poesia de cara al poble» (Cucó / Cortés 1997: 246-257). De primer antuvi, Fuster li escrigué animat per diversos motius: per comunicar-li la satisfacció de «veure mantinguda, contra vents i marees, la fidelitat a la llengua i a l'esperit de la terra pels nostres compatriotes que en viuen desterrats»; per assabentar-lo que no estaven sols, car a l'interior creixia, ben a poc a poc però, un moviment de resistència en el front cultural; per exposar-li l'opinió arran de la lectura de *Miratge* i per sondejar la possibilitat de mantenir una editorial valenciana a París. La resposta de Castanyer aclaria dites qüestions i en explicar-li la intenció del llibre i les obligacions (idèntiques a les defensades pels escriptors vells, adscrits al «grup de preguerra») que havia d'autoimposar-

se el literat valencià en èpoques de repressió política i nacional, donà peu a una rèplica en què Fuster, lúcidament i apassionada, li descriu primer el panorama poètic local, tot classificant-ne els protagonistes en capelletes enfrontades, li fa veure tot seguit la importància de superar la polèmica: poesia excepcional o casolana »s poesia normal, no sols perquè totes dues poden coexistir i perquè «en la labor de redreçament nacional hi ha un lloc per a cadascú», sinó perquè allò que realment cal és el conreu de gèneres més llegidors i amb més poder d'atracció sobre el gran públic: novel·les, llibres de viatges, biografies, etc. Planteja també la necessitat d'introduir en la literatura valenciana l'esforç per la qualitat, el treball per la correcció lingüística, el prestigi perquè s'hi atansen els lectors cultes, etc. «Tot el que siga fer de la cultura valenciana –escriu– una cultura “normal” és urgent i d'agrair. Cal arraconar les supervivències provincianes; cal desterrar les últimes complaences patriotes, i liquidar l'anarquia ortogràfica i gramatical». I acaba tot assenyalant la conveniència de lligar la «valencianitat» no amb l'admiració per qualsevol modalitat del folklore autòcton, sinó amb la voluntat «de seguir essent íntimament distints». La contestació de Castanyer ratifica els postulats precedents. S'identifica, diu, amb els literats de la seua generació «que en escriure recreen la pàtria», coincideix plenament amb Carles Salvador i Almela Vives, els quals, tot i el seu avantguardisme, han acabat «centrats en un criteri populista que al capdavall no els priva d'elevant-se en la mesura que són capaços», i acusa els poetes renovadors de tancar-se en la seua torre de vori; davant això, Fuster, a fi de no reincidir en una discussió que ja havia mantingut sense èxit amb Carles Salvador, optà per interrompre la comunicació.

Castanyer va morir a València el 12 d'agost de 1974; dos dies després Andrés Estellés escrivia a *Las Provincias*: «Ahir varen enterrar a Angelí Castanyer Fons. Havia tornat a València feia un temps. Havia estat vivint, abans, moltes amargures, moltes esperances, moltes enyorances, molta ràbia a França; inclús podria dir-se que havia refet la seua vida. Però és que es pot refer una vida fora de casa? Va tornar a València, va tornar a treballar a l'Ajuntament i, ara sí, diria's que anava refent la seua vida, en la seua ciutat, pacientment, a glopets. Semblava que anava fent, amb pedretes menudes, un mosaic etrusc: el mosaic de la seua existència. Retrobava companys; en coneixia d'altres. Es quedava, discretament, a la vora: darrera els cristalls de la cafeteria. Però tenia un secret, i molt honest acontentament. Amb el pas breu, caminava; amb paraula discreta, sòbria, continguda, sostenia una viva fe valenciana».

Tam-tàm, tam-tàm, tam-tàm...

Què és aquesta remor
que plana en mon cor?
Llor
i llaor ;
al-leluia i salm;
clam
i reclam
de l'amor
que crida?
Crit de la vida!

Tam-tàm, tam-tàm, tam-tàm...

Vindrà l'herbasana
flairosa i bledana.
I vindrà l'ovella,
plena la mamella.
Tornarà l'ocell
vestit de burell,
la cua vermella
i el piquet vermell.
Vindrà el jorn novell!
Amb la nova aubà,
vindrà la rosà,
la glòria i el pa;
el pa benèit
i la glòria al pit.
Vindrà la rosà!
Vindrà, vindrà, vindrà...

Fora! fora el desert,
l'infinit incert

sens cor ni decor,
del perfum que es mor
i la llum que es perd
endins de mon cor...
Ara és la flor, la flor, la flor!
Ara és el verd, el verd, el verd !

Fora! fora el botxí
del negre verí,
camí
sense fi
d'argilaga i gram,
bram
de la fam!

Tam-tàm, tam-tàm, tam-tàm...

La remor aplega,
pressant, imminent...
Batega, batega,
i ofega
el cor i l'esment.

Llau rebordonida?
Regal de dissort?
La mort en la vida,
la vida en la mort;
horrible afaram
d'una ànsia incomplida;
clam i reclam
del pecat que crida...

Tam-tàm, tam-tàm, tam-tàm...

Vindrà la granota
llüenta i grossota;
sapo i tallarròs,
bleda i alficòs.
Vindran els jorns grassos,
feixucs i bagassos.
Vindrà l'esperver
malvat i roder.
Vindrà el rabossot
la cua en assot,
i l'aliacrà
la cua cremà.
Vindrà l'aliacrà!
Vindrà, vindrà, vindrà...

Fora! fora el desert,
desert maleït
del perfum que es perd
i la llum que es mor
al fons de mon pit...

Ara és el cor, el cor, el cor!
Ara és l'esprit, l'esprit, l'esprit!

Cor i decor!
L'esprit en flor...

vers a l'infinit!

9. «En la nit desèrtica», d'Angelí Castanyer

Ai València... València!
La de la rosa fina? La de la col rumbosa.
Femella i gran femella; femella esmaperduda
en la borda entelèquia d'un etern desfici.

València enlluernada de soroll i de traques!
Estampa ruquerola d'una potència absurda,
la salvatge potència
d'un poble que s'enlaira de folla egolatria
entre els versets insípids de l'Auca Falaguera...

Ai València, València... El Corn de l'Abundància?
El jou de la vergonya
que un tall de
cids campeadors impúdics
han pres per bandolera.
València enforfoguida, València abofegada
de gorja i de rialles...
baix la pota brusenta
de la *yegua bravía*.
Oh l'imperi fal·lòric del cabdill immutable,
eixe cabdill de sempre, sempre el mateix, i sempre
adorat del mateixos...

I el poble? Pobre poble!
Equació insuperable d'una ciència inoïda,
que fa escut a tothora
de sa brusa hortolana
amb un posat ingenu
que rebenta les pedres;
amb un badoc mig-riure
que crema les entranyes;
sempre immers, de bon grat, sota la boira cínica
d'una cultura pràctica,
d'una ignorància útil...

I mentrestant, oh glòria,
oh glòria inversemblant dels faustes troglodites!
Oh la docta, la culta, la malva poesia

de la flor fredolica,
de la flor consentida sobre el vell cementeri,
la flameta grogussa de la nit calculada:
sotanes infal·libles
i smòkings impecables,
en una rumba seriosa
d'estirp ordenadora...

Ai València, València... La Moma t'enverina...
i la Verge t'empara.
San Josep, crea l'obra;
San Vicent, fa el miracle;
i la creu i l'espasa –¿pensat i fet? oh glòria!
completa el sortilegi:
sortilegi implacable de l'etern mata-moros...

I així serà sempre? Així serà sempre.
Que la pàtria –que diuen,
ja no és més i només que una immensa
contrada delitosa,
on el Pare Fal·lòria
–escull inimitable de la gràcia legítima–
enfila amb tot silenci
son ventre a ras de terra...
i mesura i sospesa
amb fúria de golafre
la fresca encarnadura
de la col poderosa.

De la col poderosa...

... i de la rosa fina, la càndida assutzena,
el gesmil i la murta, el llorer i l'alfabega...

10. «A la pàtria exiliada», d'Emili Gascó Contell

Periodista i escriptor (València, 1898-1972), no milità en cap partit. Mobilitzat durant la guerra arribà a Capità d'Estat Major de l'exèrcit republicà. S'exilià el 1939 pel Portús, però, com que mantenia la seua condició d'espanyol resident a França (hi havia viscut de 1923 a 1930 treballant com a director literari de les editorials Magraner, Casa Franco-ibero-americana i Aristides Quillet) no fou reclòs en camps de concentració. Aviat es reintegrà a l'empresa Quillet fins al seu retorn definitiu a Madrid el 1949. Vicent Simbor (1988: 48) l'inclou dins el grup de poetes pairalistes conservadors, els quals, afirma, són «incapaços de deixar de repetir prosaicament una sèrie de tòpics desgastats per l'ús incansable». Tòpics com ara: l'horta, el paisatge, el llaurador, els seus costums, etc., que retrobem també ací, als poemes seleccionats. D'*Interiors* s'editaren 125 exemplars numerats i signats per l'autor. Fou prologat per Antoni Bonet i Isard, «jove lletraferit» a instàncies del qual «es publicaren a Montpeller, poc després de l'alliberació de França, tres o quatre números de la revista *Poesia*, una branca de la qual seria la col·lecció “La Via Tallada”, que publicà tres llibres, un d'ells [...] d'Emili Gasco i Contell, col·laborador de Blasco Ibáñez, [...] que només publicà en català aquest opuscle, popularista» (Manent 1989: 95).

Jo duc en mi una València
era la que estava enllà...
Quan tornem a casa nostra
València hi retornarà.

És la Mare immaculada
lluminosa i liberal
filla de la Renaixença
néta de l'Antiguitat.

Les festes i l'abundància
la tenien conreà:
era una terra riallera,
franca, rica i fraternal.

Un esclafit de color
era el dia valencià;
i la nit un sortilegi
d'enyors i de suavitats.

Sota el sol, blava de nit
el cant joiós del treball
s'emmirallava en un somni
d'amors i de claredats.

La gent lluitava per honra,
per una fe, per el pa
i era allí desconeguda
la maldat per la maldat.

«Cavallers, bon dia tinguen»
se'ls deia als hòmens del camp;
i els cavallers responien:
«Cavallers, passeu avant».

I cavallers eren tots
sens excepció, els valencians
perquè duien dintre l'ànima
de cavaller la moral.

Jo duc en mi una València:
era la que estava enllà...
Quan tornem a casa nostra
València hi retornarà.

11. «La bona ventura de l'exiliat», de Gascó Contell

Tornarem a casa nostra
en un jorn de claredats:

portarem deu anys d'enyor
i de bones voluntats.
La memòria estarà negra,
mes ja se'ns aclarirà.
Els nens ja seran fadrins:
quasi no ens coneixeran.
Els fadrins ja seran hòmens:
voldran saber com i quan...
Els hòmens ja seran vells;
ens diran: — Quant hem passat!
Dels vells, molts ja seran morts
i no podran descansar.
En les hortes hi haurà flors
i les barraques riuran.
L'aire serà molt més pur
batejat de llibertat.
Les presons seran presons
i els altars seran altars.
I àdhuc la pobra oreneta
escriurà al vol: «Llibertat!».
La Verge ens obrirà els braços,
—Verge dels Desemparats!—
Crist desclavarà la dreta
per beneir els exiliats;
i també, potser, els peus
per ahurtar els mals prelats.

«Creguí que ja no ens voríem...!»
dirà la mare plorant...

Tornarem a casa nostra
en un jorn de claredats!

12. «Pàtria», de Francesc Puig Espert

Professor, polític i escriptor (València, 1892-Asnières, França, 1967). El 1927 ocupà la presidència de Lo Rat Penat amb l'aquiescència dels joves que hi veieren «l'home d'idees sanes i renovadores». Tanmateix, aviat: «el cos permanent de la vella guàrdia ratpenatista va prendre por i fent el cercle de ferro al seu voltant li declarà la guerra. I aquella presidència, que tan esplendorosa se'ns havia promés als jóvens, no va arribar a rams de beneir, no va passar de ser més que un lleu estel en aquell horitzó de tenebres perdudes» (Castanyer i Fons 1960). Durant la guerra féu part a València de la Junta Universitària de Monuments, creada per protegir el tresor artístic, i del Comité Executiu del Cercle de Belles Arts. S'exilià a França. És l'altre poeta de l'exili valencianista d'una certa alçada. Simbor constata (1988, 47) que, sense deslligar-se de les influències llorentines, sap «enlairar la seua poesia de temàtica tradicional amb una tècnica més moderna i actualitzada». Bon amic de Nicolau Primitiu, el mateix any de la seua mort, l'editorial Sicània publicà *Hortolans*, que recull les quatre Flors Naturals guanyades a Lo Rat Penat en 1916, 1920, 1921 i 1960, i la producció escrita a l'exili, dividida en els apartats: «Pomell de poesia», «Toia de sonets» i «Sonets amb estrambot».

Pàtria esclatant de sol, tota paisatge
i niuada en mon cor, que riu i plora.
Vint anys que mon deler, hora per hora,
espera retrobar ta vera imatge.

Pàtria tota remor; llum sense ombratge;
terra sense secret per qui t'adora;
sobirana del mar; del blau senyora,
i que en l'horta has tallat ton bell robatge.

València, mon bressol, on ma infantesa
se formà en el caliu dels tendres braços
d'una mare sublim, d'amor reblida!

Per tu, Pàtria immortal, encara encesa
porte la fe en mon pit que els meus passos
fins tu m'han de portar a nova vida!

13. «Vària», de Puig Espert

Des de París et veig, terra eixerida,
sobre l'esmaragdí llançol de l'horta...
És la tardor... i el vent traïdor emporta,
dels arbres secs, les fulles sense vida.

Mon pensament obrí en mon pit la crida
dels meus enyors, i fa tancar la porta
d'un mal passat del qual la branca és morta,
però que raja encar sang la ferida.

Pàtria de llum, la tebior de ta plana
i la frescor dels cims de tes muntanyes
porten al cor l'aplec de millors dies.

Per mi eres tu –mare, esposa i germana–
la concreció de totes les Espanyes
i la salut de plors i malalties.

14. «De l'amor en el dolor», de Puig Espert

Darrer dels deu sonets de la sèrie *De l'amor en el dolor* amb la qual Puig Espert obtingué el 1960 la Flor Natural dels Jocs Florals de Lo Rat Penat.

Després del desenllaç greu de mon drama
molt poc ha estat salvat en l'odissea,
i en les aigües muntants de la marea
tot quasi ha naufragat: escena i trama.

L'auca de mon fracàs, s'expandí en brama
de ciutat en ciutat, poble i aldea,

i amb aquest borbollar, sols una idea
sobtadament surà, lluint sa flama.

Es la Pàtria eternal la que el miracle
formà, nimbant d'Amor el tabernacle
de mon Dolor, en blanca floescència:

Jo me pose a genolls, i amb la ferida
oberta de mon cor, encara en vida,
t'ofrene el meu morir, clara València!

15. «A la Verge dels Desemparats Pregària», de Puig Espert

Mare de Déu sobirana,
Mare dels Desemparats,
protegiu els desterrats
de la pàtria valenciana!

Pels àngels esculpida,
volguéreu fer el miracle
d'obrir-nos el tabernacle
de vostre amor, font de vida.
I, amb son anima ferida,
vostres fills, en dol bolcats,
vos confessen els pecats
de la malvestat profana.

Perdoneu als bandejats
de la pàtria valenciana,
Mare dels Desemparats!

Dolor d'Amor; Verge nostra;
gran i torbador misteri;
lira, amb plectre d'or; psalteri...

doneu-nos del cel la mostra!
I, a dolls, obriu-los la vostra
gràcia als pobres enlluernats
que, de pàtria embolcallats,
senten la pàtria llunyana.

Doneu vista als encegats,
per la seua vida insana,
oh Mare dels exiliats!

Quan l'onada de follia
capitombà en nostra terra
i, entre fums d'incendi i guerra,
la santa capella ardia
i en mos braços vos prenia,
per la blamor sufocats,
semblaven de plor mullats
vostres ulls de Sobirana.

Aixequen als que tombats
jeuen sens la fe cristiana,
Mare dels Desemparats!

Flor d'ametller olorosa;
bell esclat d'alba xamela;
port de salvació i estrela
en aquesta vall fangosa;
mare, donzella i esposa;
gai conhort dels malaurats
en amarg plor ofegats
del dolor que ens agermana.

Feu tornar els exiliats
de la pàtria valenciana,
Mare dels Desemparats!

Tot el món és una ruïna
i l'esperit en revolta;
l'infern s'és donada solta
i l'home al pecat s'inclina.
Oh Verge, Santa i Divina,
doneu la fe als renegats
que es veuen arrossegats
en llur fosquedat pagana!

Obriu el cel als forçats
de la vil galera humana,
oh Mare dels exiliats!

Raig de sol; claror de lluna;
aigua transparent i fresca;
rajolí de mel de bresca,
pura i dolça com ninguna...
Nostres penes, una a una,
vos plorem els desgraciats,
abatuts i condemnats
en llur condició inhumana.

Reviviu els ofegats
de la pàtria valenciana,
Mare dels Desemparats!

De les valls fins les muntanyes
i de la mar fins a l'erme,
no hi ha monjoia ni terme
on vostres llums són estranyes.
Vetlleu sobre les Espanyes
perquè vostres fills plegats
tornen a ésser inflamats
en llur pietat casolana.

Perdoneu els anguniats
per qui la pàtria us demana,
Mare dels Desemparats!

Mare de Déu Sobirana,
oh Mare dels exiliats!,
protegiu els desterrats
de la pàtria valenciana!

16. «¡Quina mar!», de Joan Sapinya

Professor, polític, traductor i escriptor (Cullera, 1905-Mèxic, D. F., 1974). Fou diputat del PSOE, per Castelló de la Plana, al Parlament de la República. S'exilià a França, posteriorment a Amèrica. Poemes seus d'exili, bé que en castellà, són «El canto del emigrado» i «Canto a España», publicats a la revista *Mediterrani*, 7 i 17-18 (Mèxic, D. F., febrer 1945 i octubre-desembre 1946). Va deixar inèdit el llibre *Poesías*. Per a la seua trajectòria biogràfica, Garcia (1995: 375-376). En la nostra llengua escrigué «L'agüelo Rafel» (*Mediterrani*, 10-11, Mèxic, D. F., agost-octubre 1945), dedicat a historiador i escriptor alacantí Rafael Altamira, poema del qual transcrivim ara l'estrofa inicial: «Blanca la barba baix la testa altiva, / fugint del soroll i del record, / un vell camina / dins el perfum d'unes llunyanes flors. / Cada dia passat, és una cosa / que afegir al santuari sagrat / del seny i la memòria: / un gra de meses en el munt de blat, / un gra de Història / que en el cervell del vell germinarà. / ¡És Altamira! / És l'home de Alacant i de La Haia; / és l'home de la Lliga / de les Nacions i de la nostra parla». El poema seleccionat en aquesta ocasió: «¡Quina mar!», aparegué en *Senyera*, 18-19 (Mèxic, D. F., 25 d'abril, 1955).

A la vora de la mar
¡quina mar!,
canta Cullera:
i unes passes
més amunt,
i unes passes més amunt,
¡quina mar!,

canta València.

Quan els arbres fan la flor,
¡quina mar!,
el cel esclata:
que el perfum del taronger,
que el perfum del taronger,
¡quina mar!,
del cel s'escapa.

A València vull anar
¡quina mar!,
mareta meua:
per a mirar-me en l'espill
per a mirar-me en l'espill
¡quina mar!,
de l'Albereda.

A València no aniràs,
¡quina mar!,
filleta meua:
que en la platja pots sentir
que en la platja pots sentir
gust de l'arena.

A l'ombra d'un gesmiler,
¡quina mar!,
plora la nòvia
i les llagrimetes són.
¡quina mar!,
i les llagrimetes són,
sorolls de l'ombra.

Blava de sol i de llum

¡quina mar!,
gemega l'aigua:
plena de foc i de cel,
plena de foc i de cel,
¡quina mar!,
¡València canta!

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDRÉS ESTELLÉS, V. (1974) «Un amic», *Las Provincias* (València, 14-VII).
- AZNAR SOLER, M. (1986) «L'Aliança d'Intel·lectuals per a Defensa de la Cultura de València i la creació de la Casa de la Cultura», *València, capital cultural de la República (1936-1937). Antologia de textos i documents*, València, Generalitat Valenciana, pp. 99-318.
- BLASCO, R. (1979) *Poesia política valenciana (1802-1938)*, València, Eliseu Climent.
— (1992) (veg. CUCÓ, A.).
- CASTANYER I FONS, A. (1960) «Homenatge a Puig Espert». Text inèdit llegit a la Casa Regional Valenciana de París.
- (1971) «Recital de versos d'Eduard Buïl». Text inèdit llegit amb motiu de la presentació del poeta a la Casa Regional Valenciana de París.
- CASTANYER I RAUSELL, À. (2003) *El valor dels vençuts. De Foios a París passant per Barcelona*, Barcelona, Pagès.
- CATALUNYA, A. (veg. CORTÉS, S.).
- CONILL, J. J. (1991) «Aproximació a la poesia d'Eduard Buïl», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura* 2, pp. 19-57.
- CORTÉS, S. (i CATALUNYA, A.) (1990) «Antologia mínima de poemes franquistes valencians», *Els Marges* 41, pp. 111-128.

- (1993) *El valencianisme republicà a l'exili*, València, Generalitat Valenciana.
- (1995a) *L'exili valencià en els seus textos*, València, Generalitat Valenciana.
- (1995b) *València sota el règim franquista (1939-1951)*, València / Barcelona, IFV / PAM.
- (1997) (veg. CUCÓ, A.).
- CUCÓ, A. (i BLASCO, R.) (1992) *El pensament valencianista (1868-1939). Antologia*, Barcelona, La Magrana / Diputació de Barcelona.
- CUCÓ, A. (i CORTÉS, S.) (1997) *Llengua i política, cultura i nació. Un epistolari valencià durant el franquisme*, València, Eliseu Climent.
- FRECHINA, J. V. (2001) *El paisatge seductor. L'Horta com a motiu poètic. Antologia (1881-2001)*, València, Llibres de l'Aljamia.
- FUSTER, J. (1980 [1a ed. 1956]), *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, València, Eliseu Climent.
- GARCÍA, M. (1978) «Las "Fallas" de la Guerra», *Valencia Semanal* 14 (València, 12-19 de març), pp. 34-37.
- (1995), *Exiliados. La emigración cultural valenciana (Siglos XVI-XX). Diccionario biográfico del exilio cultural valenciano (1939-1975)*, vol. III, València, Generalitat Valenciana / Conselleria de Cultura.
- IBORRA, J. (1974) «La poesia política valenciana (1930-1939)», *Arguments* 1, València, L'Estel, pp. 191-199.
- (1982), *Taula de Lletres Valencianes. Selecció de textos*, València, Institució Alfons el Magnànim / Diputació de València.
- MANENT, A. (1989 [1a ed. 1976]) *La literatura catalana a l'exili*, Barcelona, Curial.
- SIMBOR, V. (1988) *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939)*, València / Barcelona, IFV / PAM.